

Ayıntab Şer'î Mahkeme Sicilleri'nden örneklerle tıp ve hekimlik üzerine gözlemler*

Berna Arda,¹ Ahmet Acıduman^{2,*}

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı ¹Profesörü, ²Doçenti

*İletişim: aciduman@medicine.ankara.edu.tr

SUMMARY: Arda B, Acıduman A. (Department of Medical History and Ethics, Ankara University Faculty of Medicine, Ankara, Turkey). Some observations on medicine with the samples from ayıntab sheria court registers. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 2014; 57: 283-287.

The use of primary sources is generally accepted to be the most valuable methodology in conducting historical research. The original Ayıntab Sheria Court Registers are thus an important historical document. A few examples of register entries, dating from the years 1539, 1540, 1765 and 1791 and relating to physician responsibility and medical practice, are introduced in this article, with the aim of providing a glimpse of previously little-known information about the daily practice of medicine in Ayıntab in the 16th and 18th centuries.

Key words: *History of medicine, Ottoman medicine, physician responsibility, Ayıntab Sheria Court Registers.*

ÖZET: Genel olarak tarih çalışmalarının birincil kaynaklara dayanarak gerçekleştirilmesi, metodolojik açıdan değerli bir adımdır. Bu açıdan, Antep Şer'î mahkeme sicil örnekleri de önemli fikir verebilecek birincil kaynaklar olarak öne çıkmaktadır. Bu makalede, kendi dönemindeki hekim sorumluluğu ve tıbbın genel işleyişi hakkında fikir verecek Ayıntab Şer'î Mahkeme Sicil örnekleri üzerinde durulacaktır. Örnekler; 1539, 1540, 1765 ve 1791 yıllarına aittir. Böylece, mahkemelere yansımış olan 16.-18. yüzyıllardan vakalarla Gaziantep'te tıp ve hekimlik uygulamalarına yönelik, o dönemin meslek uygulamasına ilişkin sınırlı bir durum saptaması yapılmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Tıp tarihi, Osmanlı tıbbı, hekim sorumluluğu, Antep Şeri Mahkeme Sicilleri.*

Antep'in sosyal-siyasal tarihine ilişkin çalışmalar, onun zaman çizgisi üzerinde Medler-Persler, Hititler, Romalılar, Komagene Krallığı ve Bizans dönemlerinde de önemli bir merkez olduğunu göstermektedir.¹ Günümüzün Gaziantep'i, Osmanlı döneminde Ayıntab olarak bilinmektedir. Pek çok dönemde bir yerleşim alanı olarak karşımıza çıkmasından hareketle kentin, son derece verimli bir coğrafyada ticari ve kültürel bir merkez olduğunu belirtmek mümkündür. Antep'in tıp ve sağlık alanına ait tarihsel durumunun saptanması da bir başka boyuttaki durumuna açıklık getirmeye yardımcı olacaktır.

Genel olarak kabul edildiği gibi, tarih

çalışmalarının birincil kaynaklara dayanarak gerçekleştirilmesi, tarihsel bilginin altyapısını oluşturmada metodolojik açıdan değerli bir adımdır. Bu açıdan, Antep Şer'î Mahkeme Sicil örnekleri de önemli fikir verebilecek birincil kaynaklar olarak öne çıkmaktadır. Kendi döneminin hukuk yapısı içerisinde Ayıntab mahkemesinin yeri ve işlevi, hakkında ayrıntılı bir biçimde çalışılmış ve çok sayıda eserler verilmiş bir kurum niteliği taşımaktadır.

Bu makalede, kendi dönemindeki hekim sorumluluğu ve tıbbın genel işleyişi hakkında fikir verecek Ayıntab Şer'î Mahkeme Sicil örnekleri üzerinde durulacaktır. Böylece, 16.-18. yüzyıllardan örneklerle Gaziantep

*Bu makale, 22-25 Mayıs 2013 tarihleri arasında Gaziantep'te düzenlenen "VIII. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri"nde yazarlarca aynı başlıkla sunulan ve özeti Lokman Hekim Journal 2013; 8th Lokman Hekim Days Supplement: 22'de yer alan sözlü bildiriye dayanmaktadır.

coğrafyasında tıp ve hekimlik uygulamalarına yönelik, o dönemin meslek uygulamasına ilişkin sınırlı da olsa bir durum saptaması yapmak amaçlanmaktadır.

Materyal ve Metot

Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicilleri üzerine daha önce yapılan araştırmaların yer aldığı aşağıdaki eserler saptanmış ve incelenmiştir:

– Kâzım İsmail Gürkan. Hekimin mesullüğü ve hekim-hasta andlaşması. *Ülkü* 3 (30): 7-8, 1942.²

– *Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicilleri (Cilt 153 ilâ 160) (Milâdî 1886-1909)*, Fasikül 1. Hazırlayan: Cemil Cahit Güzelbey. Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür Yayınları, Gaziantep, 1966.³

– *Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicilleri (Cilt 144 ilâ 152) (Milâdî 1841-1886)*, Fasikül 2. Hazırlayan: Cemil Cahit Güzelbey. Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür Yayınları, Gaziantep, 1966.⁴

– *Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicilleri (Cilt 142 ilâ 143) (Milâdî 1826 ilâ 1838)*, Fasikül 3. Hazırlayan: Cemil Cahit Güzelbey. Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür Yayınları, Gaziantep, 1966.⁵

– *Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicillerinden Örnekler (Cilt 81-141) (Milâdî 1729-1820)*. Hazırlayanlar: Cemil Cahit Güzelbey, Hulûsi Yetkin. Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür Yayınları, Gaziantep 1970.⁶

– *Şer'iyye Sicilleri Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Hükümler*, 1. Cild, Hazırlayanlar: 1. Kısım: Ahmet Akgündüz, 2. Kısım: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı İlim Heyeti. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.⁷

– *Şer'iyye Sicilleri Seçme Hükümler*, 2. Cild. Hazırlayanlar: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı İlim Heyeti. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.⁸

– Leslie Peirce. *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, çeviri: Ülkün Tansel. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.⁹

Gaziantep Müzesi'nde bulunan *Gaziantep Şer'iyye Sicilleri* 174 defterden oluşmaktadır. Siciller 938 (1 Numaralı defter 938/[1531/32], 946/[1539/40]) - 1327 (160 numaralı defter 1325/[1907/8]-1327/[1909/10]) yılları arasını kapsamaktadır. Öte yandan 174 Numaralı defter ise 1187/[1773/74]-1189/[1775/76] tarihlerini

kapsadığı görülmektedir. Defter numaraları sıklıkla birbirini izleyen yıllarla koşutken, bazı defter numaraları ile yılların genel düzene uymadığı görülmektedir.⁷

Bulgular

Kayıt 1

“*Vech-i tahrîr-i sicil budur ki Mahalle-i Şehre Küstü'den Mahlî bin Kimyâ meclis-i şer'e gelüp bilesince Budak bin Nazar nâm hekim dâhil olup, mezkûr Mahlî şöyle takrîr eyledi ki: oğlum olan İbrâhim'in kasuğunda taş vardır. Mezkûr Hekim çıkarur imiş. Dört altun şart ve kabûl edüp bir altun virdik. O, Hakullah için ferâğât itti. Zikrolunan oğlanun kasığım yarup taşın çıkarur Allah-ı Taâlâ'nın hükmü irişür ise hekim ile dâvâ etmeyüz deyücek mezkûr Budak hekim kabûl idüb taleb ile sebt-i sicil olundu.*”

Tahrîren fî 17 Rebiü's-sânî, sene 946 [1 Eylül 1539] G2/282 (1078).⁷

Kayıt 2

Vech-i tahrîr-i sicil budur ki Hacı Mehmed bin Ahmed meclis-i şer'e gelüp bilesince Budak bin Nazar nâm hekim hâzır olup mezkûr Hacı Mehmed ikrâr ve i'tirâf idüp didi ki: oğlum olan Satılmış'ın kasuğunda taş vâki olup hâliyâ mezkûr Budak Hekim ile kavil itti ki zikr olunan kasuğun yarup taşı çıkara. Hükmullah meger taliimden mürd olsa mezkûr Budak ile dâvâ eylemem deyüp mezkûr Budak dahi bu kavil üzere (...) şerh itti.

Tahrîren fî 8 Cemâziyü'l-evvel 946 [21 Eylül 1539] G2/300 (1163).⁷

Kayıt 3

“*Vechi tahriri sicil budur ki: Hüseyin Fakih bin elhaç Yusuf kablinden oğulları Mustafa ve Mehmet, meclisi şer'e gelüp Ahmet bin Halil velhaç Hüseyin bin Hasan ve Hasan bin Halil şahadetleriyle mezkûr Mustafa ve Mehmet ikrar edüp dediler ki: babamız olan Hüseyin Fakih südük (sidik) yoluna taş durup tebevül edemez. İşbu üstat Hüseyin yarup taşı çıkara. Babamız helâk olursa kendüden dâvamız olmayup deyu ikrar edüp mezkûr üstat Hüseyin el verüp talepleriyle septi sicil olundu.*”

Fî selh Cemâziyüssani 947 (1540) [31 Ekim 1540] Şuhudülhal: Mehmet bin İshak, Ahmet bin Yusuf⁷”

Kayıt 4

“*Ayıntab'ın Bostancı Mahallesi ahalisinden Halimoğlu molla Mustafa nam kimesne meclisi Şer'ide tâifei cerrahtan mahir Esseyit Mehmet Ali mahzarında bittav' ikrarı tam ve takriri kelâm edip oğlum Kebir*

Mehmet'in mesanesinde taş şak ve ihracı matlûbumdur dedikte ol dahi ihracına içtisar olunup fimâbat bir kaza vaki olursa dâva ve nizamız olmamağın merkum dahi kabul itmekle işbu mahalle kaydolundu.

*Fi Şevval 1205 (1790) [Haziran/ Temmuz 1791]**

Şuhudülhal: Bakkal Abdullah, Boyacı Mehmet bin Abdullah, Molla Şaban, Molla Mahmut ve gayrihüm.”²

Kayıt 5

“Şehreküstü Mh. Ömer ve karısı Ayşe, aynı Mh.de oturur Cerrah Mustafa oğlu Molla Mehmet hakkında açtığı davada:

Oğlumuz Mehmed'in arkasında bir illet ve şiş ortaya çıkıp deva için davalıya götürdüğümüzde, davalı illet yerini neşter ile delip, bunun neticesi oğlumuz 4 gün sonra öldü. Davalı hakkında gerekli işlem yapılıns dedi. Davalı Cerrah Mehmet savunmasında:

Çocuğun arkasında (ümmüsiyyen) ve şehrimizde (Büzümcü) adı verilen bir maraz vardı. Bunun teda[vi]sinin önce neşterle delinip içinde bulunan (mai cedit) çıkarılır. Bundan sonra yara tedavi edilir. Bu tedavi usulü eskiden beri cerrahlar tarafından maharetle uygulanmaktadır. Davalılar bana şişi delip tedavi etmek üzere izin verdiler, dedi. Müdafaasını doğrulayan bir de fetva ibraz eyledi. Davacılar izin vermediklerini söylediler. Davalıdan buna karşı savunma delili soruldu. Dinlettiği tanıklar, ameliyatın izinle yapıldığını bildirdiler. Ayrıca Molla Mehmed'in cerrahlıkta mahir bulunduğu[nu] da belirttiler. Davanın reddine karar verildi.

*Tarih 15 Şaban 1178 (8 Şubat 1765)** Cilt 122, Sayfa 72.”⁶*

Değerlendirme ve Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun hukuk düzeni; döneminin diğer İslâm devletlerinin de hukuk düzeni olan Şer'î hukuktur. Öte yandan örfî hukuka ait kânûnnâmeler de hukuksal düzen içerisinde önemli bir yer tutmaktaydı. Bu nedenle hekimin/cerrahın hukuki sorumluluğu İslâm hukukuna göre değerlendirilirken,^{10,11} mesleki yeterlik değerlendirilmeleri de kadılık makamının emrinde bulunan ve esnafın yine dini kurallara göre denetlenmesinden sorumlu olan muhtesib/ihtisap ağası tarafından^{12,13} ve

kanunnamelere göre de onun gözetiminde bimarhane/hastane tabipleri/cerrahlarınca yapılmaktaydı.¹²

İslâm hukukunda hekimlik uygulamaları sonucu ortaya çıkan zarar sonucu hekimin hukuki sorumluluğunu belirleyen bazı ölçütler bulunmaktadır. Bunlar: (1) Hekimin mesleğinde bilgili ve ehliyetli olması, (2) Fiilin tıbbi ölçülerde gerçekleştirilmiş bulunması ve (3) Yapılacak girişime önceden izin verilmiş olmasıdır. Eğer yapılan tıbbi girişim bu ölçütlere uymakta ise, hekim ya da sağlık personeli işledikleri tıbbi fiil sonucu neden oldukları zarardan sorumlu tutulmamaktadır.¹⁰

Hekimin/cerrahın yapılacak tıbbi girişim öncesinde yerine getirmesi zorunlu olan izin alma işlemi ya da bilinen adıyla rıza senedi uygulamasına dair literatürde pek çok örnek bulunmaktadır.¹⁴⁻¹⁷ Yine bu örneklerde sıklıkla yer aldığı biçimiyle hastanın kendisi ya da hastanın velisi ya da vasisi yapılacak bu girişim sonucu eğer kötü bir sonuç ortaya çıkacak olursa, hekimden/cerrahtan davacı olmayacaklarını bildirmektedirler.¹⁴⁻¹⁶ Bazı mahkeme kayıtlarında ise hasta yakınlarının ortaya çıkan kötü sonuçlardan sonra mahkemeye başvurdukları görülmektedir.¹⁵⁻¹⁷ Fakat böyle bir başvuru sonucunda nasıl bir işlem yapıldığını gösteren ya da sonuç hakkında bilgi veren mahkeme kayıtlarına literatürde çok sayıda rastlanmamaktadır.¹⁴⁻¹⁷ Bu nedenle, yukarıda sunulan Gaziantep Şer'î Sicillerine ait 5. kayıt çok önemli bir mahkeme kayıdır.

Burada ele alınan mahkeme kararı incelendiğinde şunlar görülmektedir:

- Ömer ve Ayşe çocuklarının sırtında ortaya çıkan bir şişliğin tedavisi amacıyla Cerrah Mehmet'e başvurmuşlardır.
- Cerrah Mehmet çocuğa cerrahi bir girişim yapmış ve bu girişimden 4 gün sonra hasta ölmüştür.
- Bunun üzerine ölen çocuğun anne ve babası mahkemeye başvurarak cerrah aleyhine dava açmışlardır.

Mahkeme cerrahtan savunma istemiştir. Buna göre;

– Hastalık “ümmüsiyyen” ya da “büzümcü⁶/düzüncü¹⁷” adıyla bilinen bir hastalıktır.

– Tedavisi önce şişin neşterle delinerek içindeki “mâ-i cedîd” adı verilen sıvının boşaltılması ve

* Şevval 1205 tarihi için alınan kaynakta 1790 Miladi yıl verilmekle birlikte, TTK web sitesinde yer alan Tarih Çevirme Kılavuzu tarafından Şevval 1205 tarihi Haziran/ Temmuz 1791 olarak hesaplanmaktadır.

** 15 Şaban 1178 tarihi alınan kaynakta 8 Şubat 1765 olarak Miladi takvime çevrilmiş olmakla birlikte, adı geçen bu tarih TTK web sitesinde yer alan Tarih Çevirme Kılavuzu tarafından 7 Şubat 1765 olarak hesaplanmaktadır.

bundan sonra yaranın tedavisidir.

– Bu tedavi usulü eskiden beri cerrahlarca maharetle uygulanmaktadır.

– Davalılar cerraha şişi delip tedavi etmek üzere izin vermişlerdir ki, cerrah bunu doğrulayan bir belge sunmuştur.

– Davacılar izin vermediklerini bildirmişlerdir.

– Bunun üzerine cerrahın dinlettiği tanıklar ameliyatın izinle yapıldığını bildirmişlerdir.

– Tanıklar yine Molla Mehmet'in usta bir cerrah olduğunu bildirmişlerdir.

Mahkeme sonucu dava reddedilmiştir.

Yukarıdaki sonuçlara göre, Cerrah Mehmet'in mesleğiyle ilgili hukuki yapıyı iyi bildiği anlaşılmaktadır. Savunmasını tam da yukarıda sunduğumuz ölçütlere uygun olarak yapmıştır.

Buna göre, bu hastalığın tedavisi eskiden beri uygulanmaktadır ya da bir başka deyişle işlenen fiil, tıbbi mutata ölçülere uygundur.

Aile bu tıbbi girişim için cerraha izin vermiştir ve cerrah bununla ilgili belgeyi, büyük olasılıkla bir rıza senedini, mahkemeye sunmuş, davacılar bu durumu inkâr edince şahitler, mahkemede cerrahın izin şartını yerine getirdiğini bildirmişlerdir. Bu da, tıbbi bir girişimden önce hastadan ya da veli/vasisinden alınması gereken izin şartının bu olayda da yerine getirildiğini göstermektedir.

Son olarak, tanıklar cerrahın işinde mahir olduğunu bildirmişlerdir ki, bu da hekimin/cerrahın mesleğinde bilgili ve ehliyetli olduğu şartını bir ölçüde karşılamaya yöneliktir.

Bu üç ölçütün karşılandığı, mahkemenin kanaatinin, cerrahın işlediği tıbbi fiilden doğan zarardan sorumlu olmadığı yönünde oluşmakla davayı reddettiği görülmektedir.

Burada mahkeme kararına eleştiri getirilebilecek bir nokta; cerrahın mesleki bilgi ve ehliyetinin değerlendirilmesinin, kanunnamelerde bildirildiğinin aksine, darüşşifa tabiplerince/cerrahlarınca yapılmamış olmasıdır. Bu durum büyük olasılıkla cerrahın mahkeme/kadı tarafından da mesleğinde mahir olarak tanındığını, bu nedenle şahitlerin bu konuda verdiği bilginin yeterli olarak kabul edildiğini düşündürmektedir.

İslâm hukuku işlenen tıbbi fiil sonucunda hastanın mutlak iyileşmesinin şart olmadığını,

sonucun olumlu ya da olumsuz olmasında bünyesel ya da çevresel faktörlerin etkili olabileceğini kabul etmiştir. Hukuksal paradigmalarda farklı olduğu unutulmamak kaydıyla, günümüzde de 1960 tarihli *Tıbbi Deontoloji Nizamnamesi*'nin 13. maddesine göre, "hekim bilimsel gereklere uygun olarak teşhis koyar ve gereken tedaviyi yapar, fakat bu işlemler mutlak şifa ile sonuçlanmazsa, deontoloji bakımından eleştirilemez."¹⁸

Yukarıda sunulan diğer dört belgenin ise, hekim sorumluluğunda yer alan tıbbi girişim için hastadan izin alınması şartını yerine getirdiği ve bunun bir yazılı anlaşma durumuna getirildiği¹⁹ görülmektedir. Üç belgede velisi çocuğu için cerraha tıbbi girişim izni verirken, bir belgede ise çocuklarının babalarına yapılacak tıbbi girişim için izin verdiği görülmektedir.

Ülkemizde 1928 tarih ve 1219 sayılı *Tababet ve Şuabatı San'atlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun*'un 70. maddesine göre hekimlerce her çeşit girişimden önce hastanın kendisinden ya da veli/vasisinden izin almaları zorunlu olup, eğer bu girişim büyük bir ameliyat ise bu izin yazılı olarak alınmalıdır.²⁰ Cumhuriyet döneminin ilk yasalarından birisi olan 1219 sayılı bu yasanın, Osmanlı döneminin hekimlik işleyişine ait anlayışın mirasçısı ve izleyicisi olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Günümüzde Türkiye'nin tıp hukukunu oluşturan mevzuat içerisinde hasta haklarının korunması bağlamında aydınlatılmış onam kavramı çeşitli yönetmeliklerde karşımıza çıkmaktadır. Bu kavramı, bugün, hasta özerkliğinin tanınması ve hayata geçirilmesi gibi gerekçelerle açıklamak mümkündür. Osmanlı dönemi hekimlik uygulamalarında ise, kendi döneminin tıp-hekimlik anlayışı ile uyumlu bir şekilde ve daha çok hekimin hukuki düzeydeki çeşitli yaptırımlardan korunması temeli üzerinde yükseldiği görülmektedir.

Öte yandan bu dört belgede de cerrahi girişim sonrası ortaya çıkabilecek kötü/istenmeyen sonuçlarda izni verenlerin cerrahı davacı olmayacakları yönünde taahhütte de buldukları görülmektedir.

İnsanlar arası ilişkilerde akitten ya da fiilden doğan sorumluluğun karşılıklı anlaşmaya bırakılması sıklıkla dengenin güçsüzün aleyhine bozulması ve hukukun üstünlüğünün askıya alınması sonucunu doğurabileceği için, hukuki sorumluluk nedenlerini azaltacak ya

da çoğaltacak her türlü ön anlaşma geçersiz sayıldığından, bu durumun İslâm hukukuna göre geçersiz olduğu¹⁰ belirtilmektedir.

KAYNAKLAR

- Gültekin MN. Antep imgesinin zaman içindeki dönüşümü. İçinde: Ta Ezelden Taşkıdır Antep (Derleyen: Gültekin MN). İstanbul: İletişim Yayınları; 2011: 29-71.
- Gürkan Kİ. Hekimin mesullüğü ve hekim-hasta andlaşması. Ülkü 1942; 3:7-8.
- Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicilleri (Cilt 153 ilâ 160) (Milâdi 1886-1909), Fasikül 1 (Hazırlayan: Güzelbey CC). Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür Yayınları; 1966.
- Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicilleri (Cilt 144 ilâ 152) (Milâdi 1841-1886), Fasikül 2 (Hazırlayan: Güzelbey CC). Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür Yayınları; 1966.
- Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicilleri (Cilt 142 ilâ 143) (Milâdi 1826 ilâ 1838), Fasikül 3 (Hazırlayan: Güzelbey CC). Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür Yayınları; 1966.
- Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicillerinden Örnekler (Cilt 81-141) (Milâdi 1729-1820) (Hazırlayanlar: Güzelbey CC, Yetkin H). Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür Yayınları; 1970: 80.
- Şer'iyye Sicilleri Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Hükümler, 1. Cild (Hazırlayanlar: 1. Kısım: Akgündüz A; 2. Kısım: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı İlim Heyeti). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları; 1988: 190-191, 224, 225.
- Şer'iyye Sicilleri Seçme Hükümler, 2. Cild (Hazırlayanlar: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı İlim Heyeti). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları; 1989.
- Peirce L. Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet (Çeviri: Tansel Ü), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları; 2005.
- Bardakoğlu A. İslâm hukukunda doktor ve diğer sağlık personelinin hukuki mesuliyeti. İçinde: K.Ü. Gevher Nesibe Bilim Haftası ve Tıp Günleri, 11-13 Mart 1982, Kayseri. Ankara: Öztekin Matbaacılık: 527-530.
- Özen Ş. İslâm hukukuna göre yanlış tedavide sorumluluk. İçinde: Sarı N, Bayat AH, Ülman Y, Işın M (ed). 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 1-6 Eylül 2002, Cilt II. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları; 2005: 737-752.
- Acıduman A, Arda B. Türkiye'de hekimlik uygulamalarının denetlenmesine tarihsel bir örnek: Osmanlı Kanunnameleri. İçinde: Demirhan Erdemir A, Erer S, Öncel Ö (ed). 21. Yüzyıl Başında Yaşama Destek Tedavileri Etik ve Hukuksal Yönler, 2. Uluslararası Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Kongresi-Bildiri Kitabı. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım Tic. Ltd. Şti; 2009: 821-828.
- Meydan Larousse, "Muhtesib," Cilt IX. İstanbul: Meydan Yayınevi; 1972: 49.
- Bayat AH. Şer'iyye sicilleri ve tıp tarihimiz I: Rıza senetleri. İçinde: II. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul: 20-21 Eylül 1990, Kongreye Sunulan Bildiriler. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları; 1999: 39-51.
- Çetin O. İlk Osmanlı Hastanesi Bursa Yıldırım Dârüşşifası (Bursa Mahkeme Sicillerine Göre). İstanbul: Göz Nurunu Koruma Vakfı; 2006.
- Tok Ö. Osmanlı dönemi hekim-hasta ilişkileri (Kadı Sicillerine göre XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Kayseri örneği). Turkish Studies 2008; 3: 788-805.
- Sarı N. Ethical aspects of Ottoman surgical practice. T Klin J Med Ethics 2000; 8: 9-14.
- Tıbbi Deontoloji Tüzüğü. http://www.ttb.org.tr/mevzuat/index.php?option=com_content&view=article&id=52:tibbdeontoloj&catid=4:t&Itemid=31 (Erişim Tarihi 04.05.2013).
- Kara MA, Aksoy Ş. On the Ottoman consent documents for medical interventions and the modern concept of informed consent. Saudi Med J 2006; 27: 1306-1310.
- 1219-Tababet ve Şuabatı San'atlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun. http://www.ttb.org.tr/mevzuat/index.php?option=com_content&view=article&id=20:tababet-ve-abati-sanatlarinin-tarzi-rasina-da-kanun-1219&catid=1:yasa&Itemid=28 (Erişim Tarihi: 04.05.2013).